

Pofáncsapottság

Czeslaw Milosz lengyel emigráns író az ötvenes évek elején megkockáztatta az állítást, miszerint „a nyugati és keleti értelmiség között az a különbség, hogy az előbbinek sohasem verték szét jó alaposan a pofáját”. Kollégája, Witold Gombrowicz – egy másik lengyel emigráns – Naplójában, az Úr 1953. évében, Buenos Airesben idézi a fenti kijelentést, majd hozzáfűzi: ezek szerint „a mi adunk – engem is beleértve – az, hogy brutalizált kultúrát képviselünk, tehát közelebb állunk az élethez”. Gombrowicz szkeptikusan csóválja a fejét. Egy elagyabugyált testrészt nem testrészt a szög normális értelmében, és a kultúrának mégis azokat kellene szolgálnia, akiknek nem verték ki a fogát. Elképzelhető – teszi hozzá –, hogy a befüggönyözött és illatos burzsoá szobákban olyan keménység fejlődik ki, melyről a benzinpalackokkal páncélosokra rontó értelmiségiek nem is álmodhatnak. „Brutalizált kultúránk új formájává válhatna, mellyel átgondoltan és szervezeten gazdagíthatnánk az egyetemes szellemet.”

Egy kis nyugatnémet szobában írom ezt, mely kilenc nap múlva, a két Németország egyesülésekor össznémet szobává lép elő. Ez lesz az a nap, október 3-a, amikor egy burzsoá kultúra egyesül egy brutalizálttal. Mert Kelet és Nyugat, a miloszi-gombrowiczai tipológiában nyilván nem földrajzi, hanem geopolitikai fogalmak, a felosztásra a történelmi tapasztalatok törésvonala mentén került sor. Márpedig ninás Európában még egy értelmiség, mely akkorát kapott volna a pofájába, mint a keletnémet. Naponta tudomásul kellett vennie, egy szögcsővel és falakkal körülvett országban, hogy azok nem szabadok, akik kívül vannak. Sőt, a hatalom nem érte be pusztán tudomásul vétellel. Arra kényszerítette értelmiségét, hogy – közvetve vagy közvetlenül – „végső soron”, „világtörténelmi perspektívából” hirdesse is ezt a képtelenséget. A fal nyugati oldalán pedig az értelmiség színe-virága viszolyogva, bár, de szintén jó képet próbált venni a rossz vicchez. A szögcsővel, a fal az ő szemükben megérdemelt büntetés volt a hitleréjért, megszóltat mementő. Úgy vélték, hogy a fal lerombolását követelve kétségbe vonnák a náciizmus bűneinek hétköznapijainkat átható következményeit.

De mondhatjuk-e, hogy a nyugatnémet értelmiséget nem vágta pofán?

1986-ban a nyugat-berlini Schaubühne próbaszínpadán megnéztem egy monodramát, melynek szövegét maga a színész, Michael Masen nyírta össze Eichmann vallomásaiból. Amikor Eichmann minőségében kimondta azt a mondatot, hogy ő sosem volt antiszemita, csak úgy nevelték, hogy ha már egy akta elébe kerül, akkor azt el kell intéznie, a mellettem ülő I.-re rátört a hányhatnék, mégpedig elemi erővel. Kimenni nem tudott, mert Eichmann-Masen közvetlenül a terem egyetlen ajtaja előtt szónokolt; a nézők pedig a színpadkép részét képezték a hosszú szőnyeg mögött foglaltak helyet, mint ülnökök. Előttük szóda, notesz, ceruza. Ettől kezdve két drámát élvezhettem, Eichmannét és I.-ét. Mivel I. jóval a második világháború után született, rosszul éreztem magam azzal, hogy az idézett mondat a büntetését találta telibe. Amikor véget ért a darab, megkérdeztem tőle – még mindig csuklott, falfehéren remegett –, hogy kije volt náci. Kiderült, hogy az egyik nagypapa alapító tag volt, és az ágyat, melyen Hitler még hatalomra jutása előtt aludt, ahányszor a nagypapa városkájában éjszakázott, mindmáig a ház padlásán őrzik, nagy becsben. Az anyja pedig, még hajadoni állapotban, huszonkét éves korában, három napig zokogott egy folyóban, amikor értesült a Führer haláláról. I. vagy tíz évvel korábban Kelet-Berlinből települt át a város nyugati felébe, de a pofánverést nem mint kelet- és nem is mint nyugatnémet kapta, hanem össznémet minőségében örökölte. Ha arra gondolunk, hogy Hitler uralkodása idején a német művészet és tudomány legjelentősebb képviselőinek többsége emigráns volt, akkor – és ezt az emigráns Milosz és az emigráns Gombrowicz nyilván nem tagadná – joggal beszélünk példátlan össznémet pofáncsapottságról.

Úgy vélem, a huszadik században kultúránk brutalizálódása nem igazodott geopolitikai zónahatárokhoz. Gondoljunk arra az eufóriára, ahogyan az értelmiség – csak néhány kivételtől eltekintve – az első világháborút fogadta, majd a keserű kijózanodásra, aztán a 1917 után elharapódzó forradalmi reményekre, melyek messze túlgűrűzték a bülőzök ideológiai megzerejítésére (hazánk a világmegváltó illúziók fokozatos megszemérséklésére (hordozóik tömeges megsemmisítését csak mellékesen említem meg itt), majd a különféle nemzeti és faji mítoszok tündöklésére és bukására (és továbbélésére a felszín alatt), a tömérdek erőszakra, mely mind ideológiákat szült és temetett, vagy újabban a század jelentős értékeinek születésénél bábáskodó baloldaliság látványos vereségére: Nyugat- és Kelet-Európa egyetlen országának értelmisége sem vonhatta ki magát a csapdosó öklök hatóköréből.

Ehhez járul még, hogy a befüggönyözött, illatos szobák edzett lakóit egy kevésbé kézzelfogható, de mindenütt jelenlévő Szörny: a Piac is brutalizálta. A filmtörténet – de a színház legújabb története is – szakadatlan, vereségről vereségre haladó szabadságharc a Pénz diktatúrája ellen. Már az a pusztán tény is vereség, hogy olyan szavak, mint például „könyvpiac” vagy „képaució” természetesen csengetnek a fülünkben. A század elején a Thibaud-család egyik figurája, egy festő sokméteres képet alkotott, és aztán a vásárlók pénztárcájának vastagságától függő szeletekre darabolta, kinek-kinek centiméterrel mérve ki méltányosan az adagját. Ezen a fajta brutalizálás manapság, a század végén, senki sem ütközik meg, természetesnek tartjuk azt, amin fel kellene háborodnunk: hogy fennmaradása érdekében a művészet – és általában: a szellem – alkalmazkodik az egyetemes árutermelés követelményeire.

A kelet-európai értelmiség pofáncsapottsága mégis szembeszökőbb, mert ebben a térségben a „népi demokráciának” vagy „proletárdiktatúrának” becézett etatista-bürokratikus parancsuralmi rendszer nyakát a polgári társadalomnak, mielőtt ez kifejlődhetett volna. A központi akaratot sugárzó, felülről lefelé épített struktúra igazából a feudális építmény szerves folytatása volt. Oroszországban azért rendezkedett be – a tömérdek emberáldozat ellenére – látszólag természetesebben, mert ott az ősi berendezkedésen kevésbé ütött sebet a városiasodás és polgárosulás. A civiltársadalom és ezzel együtt a demokratikus tradíciók csökkenése vagy alacsonyabbrendűségi érzést és – a Nyugat felé – kritikátlan törleszkedési öhaját okozta az értelmiségből, vagy – ellenkezőleg – válságot arra, hogy nyomorúságunkból kovácsoljunk erényt, felsőbbrendűségi öntudatot magunknak. A „magyar út”, a „lengyel stílus” és más efféle teóriának álcázott, „meg nem gondolt gondolat”-ok bizonyítják: a kelet-európai értelmiség egy része nem hajlandó tudomásul venni, hogy az, ami. (Pedig csak így haladhatna meg jelenlegi állapotát.) Akár menekülünk attól, amik vagyunk, akár még jobban beleragadunk, mindenképpen belerokkanunk. Ez a kelet-európai értelmiség speciális pofáncsapottsága.

Eörsi István